

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen
Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

4 De romaanse kapitalen

4.1 Eigenschappen en varianten

Wat vanaf kort voor 1000 tot even na 1200 de kapitalen in inscripties tot romaanse kapitalen maakte, is een vijftal aspecten: (1) de vermenging van tekens uit drie schriften, (2) de aanpassing van deze tekens aan elkaar met een homogene reeks letters als resultaat: een duidelijk en bestendig model met grondvormen en details die veruit de meeste romaanse kapitalen gemeen hebben, tweehonderd jaar lang, (3) een eindeloze variatie op basis van dit model, onder andere met de wisselende en grillige positionering van de drie soorten letters, (4) een trage verandering in stijl gedurende ruim tweehonderd jaar, en (5) de verwerking van deze lettervormen door makers uit diverse delen van Europa en de verspreiding ervan over het hele toenmalige Europa. Deze aspecten vormen samen grotendeels het concept achter de romaanse kapitalen in inscripties (zie hoofdstuk 7).

De drie schriften waaruit de romaanse kapitalen voortkwamen, zijn: de middeleeuwse afstammelingen van de Romeinse *capitalis quadrata*, een reeks uncialen en insulaire of Keltische lettervormen. De details die de romaanse kapitalen gemeen hebben, zijn: een gering verschil tussen dikke en dunne delen, geleidelijke overgangen van dik naar dun, naar de einden toe uitlopende rechte delen en kleine, driehoekige schreven (23). De variatie betreft niet alleen het voortdurend van plaats verwisselen van de drie soorten letters, maar ook de verstrengeling van letters, de vorming van ligaturen, het nestelen van kleine kapitalen in en naast grote, de vaak arbitraire versmalling en verbreding van letters en spaties, en het spiegelen van letters. De langzame stijlverandering is die van romaans in gotisch.

De teksten rondom vier reliëfs in de Pieterskerk te Utrecht (24 a, b, c, d, e, f), waarschijnlijk van kort na 1148 (Den Hartog 1996, p 137), tonen voorbeeldig de kenmerken van de romaanse kapitalen: hier zijn de rechte verticale en diagonale delen die naar de uiteinden toe wijder worden en de horizontale delen die vaak wigvormig zijn, alle uitlopend in kleine driehoekige schreven. Bogen gaan geleidelijk over van dik naar dun en het verschil tussen dik en dun is meest gering. Dit zijn robuuste, levendige en voor een letterontwerper aantrekkelijke lettervormen. Sommige letters, zoals de ronde M en de R, zijn licht geornamenteerd met een kleine krul en bol. Vlak bij elkaar zijn van de M (MULIERUM MENS) en de T (DEVOTA PUTAT) drie varianten te zien. De middelste M en T zijn de ons bekende vormen. De linker M lijkt op een O met een grote krul eraan en is een variant van de rechter M die is afgeleid van een unciaal. De linker en rechter T zijn mogelijk ontstaan uit een zwierig geschreven unciale T, uit de half-unciale t (29) of uit een kleine letter t die even groot is gemaakt als de kapitalen (Bischoff 1993, pp 67, 85, 113; Koch 2007, p 228). Er zijn twee A's, de een met een geknikte en de andere met een rechte dwarsbalk, en in de

overige teksten rond de reliëfs zijn nog andere vormen van de A te zien. De diagonalen van de ons bekende M zijn kort en het been van de R golft elegant. Er is variatie in de breedte, bijvoorbeeld met een brede L en een smalle M en N – tenminste breder en smaller dan die in een hedendaags letterontwerp zouden zijn – terwijl andere letters naar de huidige maatstaven van normale breedte zijn, zoals de E, P en V.

Verbrede en versmalde letters werden door elkaar gebruikt. Soms zijn alle letters op een hele regel versmald en dicht opeen gezet vanwege gebrek aan ruimte, en soms zijn enkele letters of een paar woorden smal tussen brede letters terwijl er genoeg ruimte is (55). Letterontwerpers wegen nu de breedtes van hun letters en de tussenruimtes zorgvuldig af en zorgen voor gelijkmatigheid, maar de middeleeuwen lijken zich daarom weinig bekommerd te hebben. Het is niet aannemelijk dat onwetendheid of slordigheid hiervan de oorzaak waren; de afwisseling in de breedtes van de letters en in de tussenruimtes lijkt deel geweest te zijn van hun opvattingen voor de inrichting van teksten, net als de grillige verdeling van de alternatieve lettervormen. De middeleeuwen kenden niet de consequente precisie van hedendaagse typografen. Desondanks hebben zij over het algemeen vakwerk geleverd: goede, beheerste lettervormen, die gaaf zijn gehakt. Zij wisten wat ze deden; de breedtes van de letters en de ruimtes ertussen waren voor hen flexibel, variatie was wezenlijk en werd bewust toegepast, zoals zal blijken.

Strakke regels voor de toepassing van lettervormen en voor de spatiëring waren er niet in de elfde en de twaalfde eeuw, tenminste, er zijn geen regels overgeleverd. De zeer ritmische en gedisciplineerde gotische minuskel (*textualis* of *textura*) ontstond tegen het einde van de twaalfde eeuw als handschrift en verscheen rond 1350 in inscripties (Debiais 2008, p 129). Romaanse inscripties laten ook ritme zien, maar met afwisseling in de breedtes van de letters en in de ruimtes ertussen.

25 Het timpaan aan de zuidzijde van de dom van Gurk in Zuid-Oostenrijk, gemaakt tussen 1140 en 1150. UIT: HARTWAGNER 1969

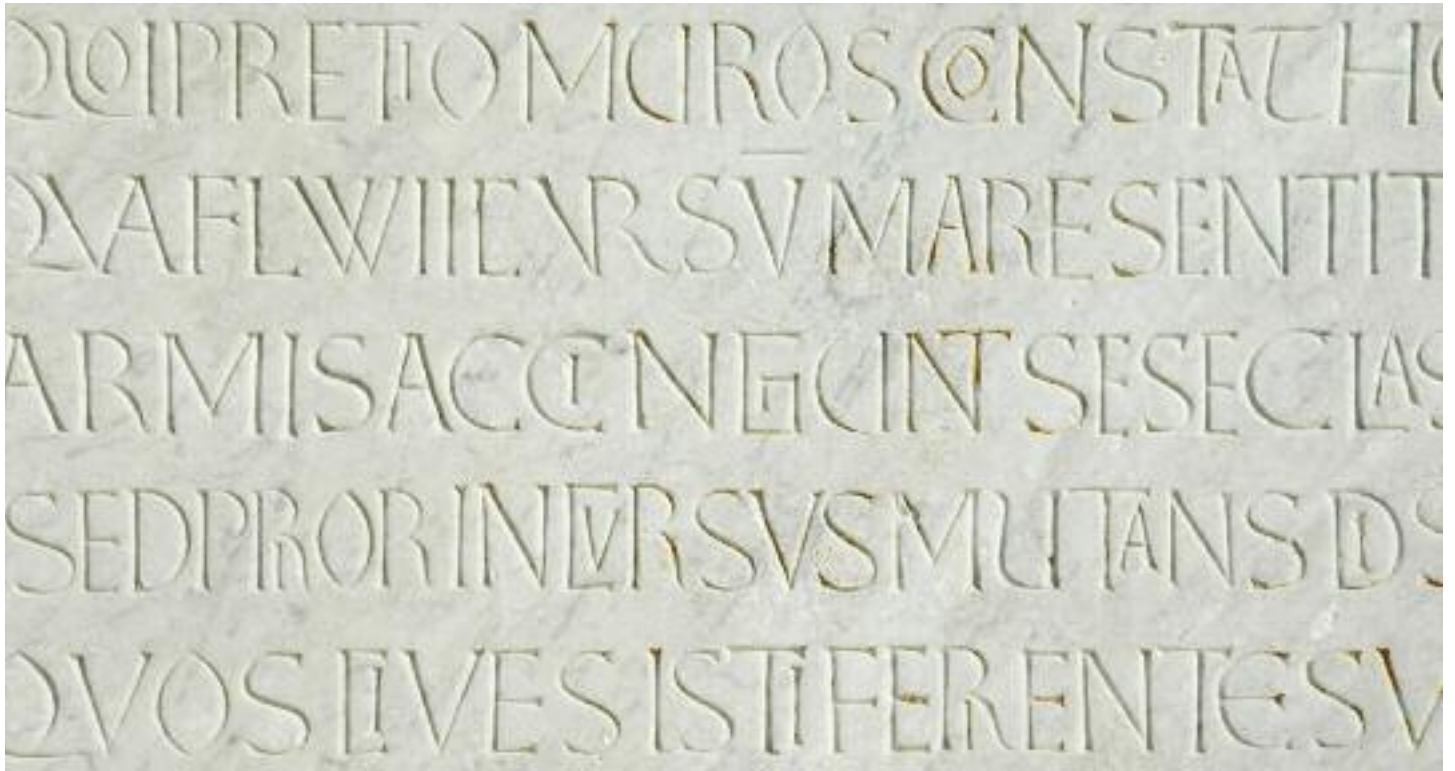
In MULIERUM (24 e) is de tweede U gespiegeld. Spiegelen was voor de middeleeuwse lettermakers een van de vele mogelijkheden om diversiteit te creëren of om een praktisch probleem op te lossen, zoals te Gurk in het zuiden van Oostenrijk (25). Rond het timpaan aan de zuidzijde van de Gurker dom moest het randschrift kennelijk doorlopen, zoals op een munt. Het horizontale deel van de tekst werd daarom gespiegeld (Hartwagner 1969, bijschrift 26). In de tekst op de kerk van Santa Maria de Iguacel (57 b) is de A ondersteboven als V toegepast, zoals in de bovenste regel (SCRITOR HARUM). In Noord-Spanje en in het aangrenzende deel van Frankrijk is dit meer gedaan. Dergelijke vrijheden passen bij beeldhouwers die fabeldieren en andere wonderlijke wezens op hun repertoire hadden.

Een inscriptie in de westelijke gevel van de dom van Pisa heeft veel weg van een letterproef voor de romaanse periode (26 a, b). Ronde en hoekige versies van de C, E, G, H, M, N, T en U wisselen elkaar af. De n is een minuskel die de grootte van een kapitaal heeft gekregen. Zowel de ronde als de hoekige G zijn spiralen, van de M zijn ook hier de diagonalen kort, de O's zijn boven en onder puntig, de R heeft een fraai golvend been, slechts een enkele S helt niet naar links en van de U zijn er verscheidene versies. Kleine kapitalen nestelen in grote, letters zijn samengevoegd en versmald en verbreed, zowel over hele regels als incidenteel. Alle varianten zijn onregelmatig door de tekst verstrooid. In 1063 zeilden de Pisanen naar Palermo, toen door de Saracenen bezet, maakten in de haven zes schepen met schatten buit, brachten een leger aan land, verwoestten de stad en het omringende land, en maakten duizenden slachtoffers. Met de opbrengst van deze tocht werd de kathedraal gebouwd. Dit is in het kort de inhoud van deze inscriptie, uit de eerste helft van de twaalfde eeuw (Banti 1996, p 26). Deze inscriptie toont een rijkdom aan lettervormen, alternatieven en afwisseling, en is helder gebleven. De vormen van de letters zijn scherp, sierlijk en zonder opsmuk, nergens is het samenspel van de letters ondoorzichtig. Waar komt een dergelijk grafisch vertoon vandaan?

26 a Inscriptie aan de westgevel van de dom van Pisa, eerste kwart van de twaalfde eeuw.

Detail: zie pagina 38. FOTO: DE AUTEUR

26 b Detail van de inscriptie aan de westgevel van de dom van Pisa, eerste kwart van de twaalfde eeuw.

FOTO: DE AUTEUR

4.2 De oorsprong van de hoekige en de ronde varianten

De romaanse kapitalen in inscripties kregen kort voor 1000 hun beslag, maar veel van die lettervormen en hun details ontstonden eerder. Een pagina van de *Codex Aureus* (27), waarschijnlijk gemaakt in Canterbury in het midden van de achtste eeuw, toont veel kenmerken die in romaanse inscripties zijn terug te vinden. Verticale delen worden naar de uiteinden wijder, horizontale delen zijn wigvormig, zoals bij de E, en het verschil tussen dik en dun is gering. Sommige A's hebben dwarsbalken bovenop en geknikte dwarsbalken in het midden, er is een spiraalvormige G, van elke M zijn de diagonalen kort en iedere R heeft een golvend been. De meeste exemplaren van de S hellen naar links, van enkele zijn de uiteinden opgerold en brede en smalle versies wisselen elkaar af. Hoekige C's zijn er en ruitvormige O's, die in inscripties zeldzaam zijn. Het is mogelijk dat de O's die boven en onder spits zijn, zoals in de Pisaanse inscriptie, hiervan werden afgeleid. De vormen die op de kleine letters h en q lijken, zijn uncialen en er is een ronde unciale E. De N heeft een korte en laag liggende diagonaal, terwijl de rechter verticaal daarvan vaak kort is. De *Royal Bible* (28), waarschijnlijk ook te Canterbury gemaakt, ruim driekwart eeuw na de *Codex Aureus*, tussen 820 en 850, toont eveneens unciale lettervormen, de hoekige C en S, de spiraalvormige G, de naar links hellende S, gemengd met de nazaten van de klassieke Romeinse kapitalen.⁹

9. Veel eerder zijn nakomelingen van de Romeinse kapitalen al gemengd met uncialen, zoals op de epitaaf van Zita uit 391, een vroegchristelijke inscriptie (Morison 1972, p 90). Het is de vraag of hiervan invloed is uitgegaan naar de romaanse combinatie van lettervormen.

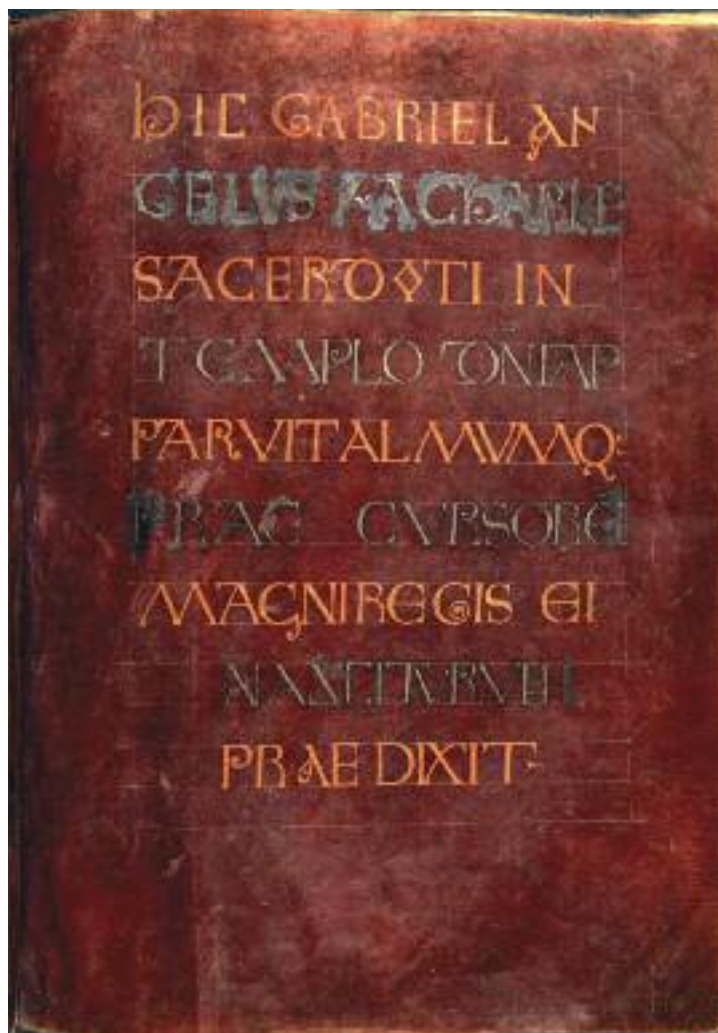

Boven: 27 Openingspagina uit de *Codex Aureus*, MS. A. 135, f. 11 recto, uit het midden van de achtste eeuw.

FOTO: KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK STOCKHOLM

Onder: 28 Pagina uit de *Royal Bible*, gemaakt tussen 820 en 850, Royal ms 1.E.vi f. 44.

FOTO: BRITISH LIBRARY

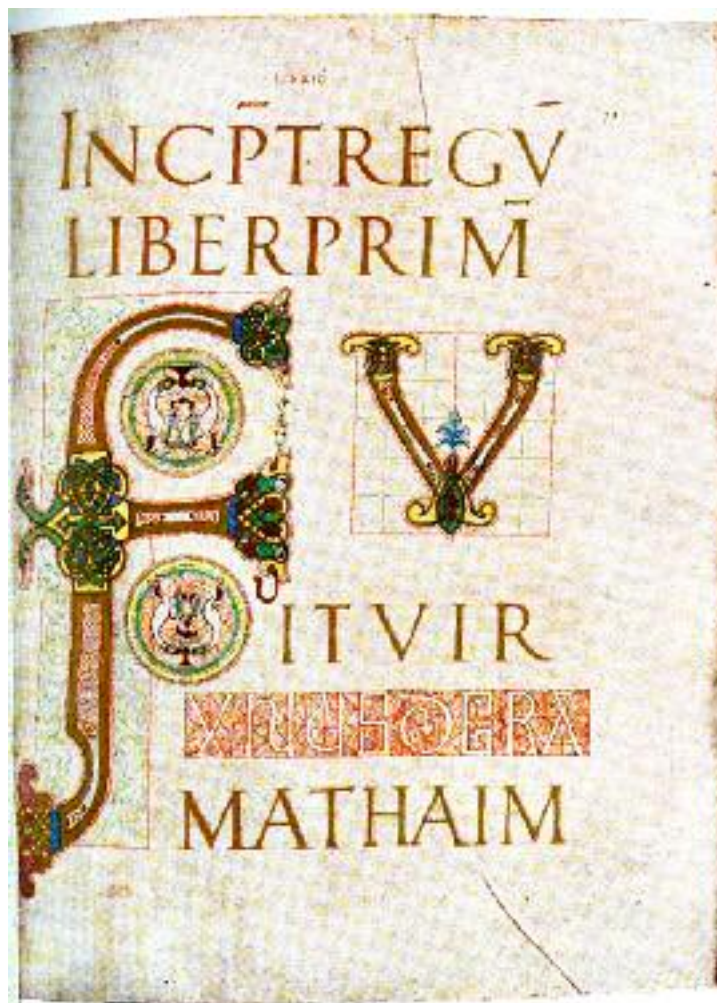

De hoekige versies van ronde letters behoren tot de *insular art*, de vermenging van voornamelijk Iers-Keltische elementen met Angelsaksische vormen en motieven, en waren al tussen 715 en 720 in de *Lindisfarne Gospels* geboekstaafd (52). Deze hoekige letters zijn beïnvloed door het Ogham en de runen, beide schriften met lineaire en hoekige tekens (Gray 1986, p 61), en mogelijk door Griekse lettervormen via de handel en door kerkelijke contacten (Gray 1986, p 49).¹⁰

De uncialen ontstonden in de vierde eeuw in het Middellandse Zeegebied, waarschijnlijk in Noord-Afrika en naar voorbeeld van de Griekse uncialen (Ullman 1997, p 68). In 597 werden deze lettervormen naar Engeland gebracht door Augustinus, een Romeinse monnik aan het hoofd van een groep zendelingen, door paus Gregorius I gestuurd om de Engelsen het ware geloof te brengen.¹¹ Waarschijnlijk bracht Augustinus ook nakomelingen van de Romeinse kapitalen mee, terwijl vroegere vormen daarvan in een groot deel

Ų Ɔ Ɔ Ɔ Ɔ

29 Mogelijke afstammelingen van de insulaire half-unciaal. De grote n en de T kunnen van oorsprong ook kleine letters zijn.

30 Pagina uit de *Tweede Bijbel van Karel de Kale*, 99r, gemaakt tussen 871 en 877. UIT: VAN MOÉ 1949

van Europa nog te zien waren, als overblijfselen van de Romeinse overheersing. De uncialen, de hoekige, insulaire lettervormen en de nazaten van de Romeinse kapitalen werden gecombineerd en door missionarissen naar het Europese vasteland gebracht. De eersten hiermee waren Iers-Schotse monniken in gezelschap van Columbanus, in de eerste helft van de zevende eeuw. Door hen werden tijdens hun tochten door Europa kloosters als Luxeuil en Bobbio gesticht.

Angelsaksische missionarissen zoals Bonifacius en Willibrord namen tegen het einde van de zevende en in de achtste eeuw ook de combinatie van de drie soorten letters mee, die onder andere vanuit Echternach, door Willibrord gesticht in 698, wijd zijn verbreid. Ook enkele van de geleerden aan het hof van Karel de Grote, zoals Alcuinus van York (ca. 735–804) hadden de combinatie van letters in hun geestelijke bagage. De uncialen kwamen waarschijnlijk ook ten noorden van de Alpen terecht via geestelijken die reisden tussen Rome en noordelijk Europa.

Enkele vormen van de romaanse kapitalen stammen mogelijk af van de insulaire half-unciaal, zoals de D die lijkt op een O met een horizontaal deel linksboven, de N met een laag liggende en naar horizontaal neigende diagonaal, de N die lijkt op een kleine n en de T met een gebogen vertikaal. Zoals eerder beschreven kan deze T kan ook uit een zwierig geschreven unciaal zijn ontstaan of uit de kleine letter t, en kan ook de grote n eerst een minuskel geweest zijn (Bischoff 1993, pp 74, 85, 113) (29).

Een bijzonder voorbeeld van het samengaan van de insulaire lettervormen en voor ons gebruikelijke kapitalen toont de *Tweede Bijbel van Karel de Kale* (30), gemaakt tussen 871 en 877 te Saint-Amand-en-Pévèle, ten zuidoosten van Lille, bij Valenciennes. De tekst op de beginpagina van Koningen I luidt: FUIT VIR UNUS DE RAMATHAIM. De grote F en V zijn insulair, evenals UNUS DE RA. De insulaire en de gebruikelijke lettervormen zijn hier niet vermengd zoals in de romaanse periode en RAMATHAIM gaat na RA plotseling over van de insulaire of Frankische vormen op de ons bekende lettervormen.

De hoekige varianten van ronde letters en de unciale vormen waren, vanaf het moment dat ze het Europese vasteland bereikten, nooit gelijkmatig verspreid noch voortdurend in gebruik. In de negende eeuw verschenen de hoekige C en G in Karolingische inscripties, vooral in de tweede helft (Koch 2007, p 108; Debiais, p 113), om in de tiende en de elfde eeuw veelvuldig toegepast te worden. Een enkele keer kwam ook de ruitvormige O voor, evenals een S die er uitziet als een gespiegelde Z (72 b). Vanaf het begin van de twaalfde eeuw verloren de hoekige varianten van ronde letters terrein, om in de tweede helft daarvan zeldzaam te worden (Debiais 2008, p 119). De unciale vormen drongen trager door in inscripties dan de hoekige varianten (Koch 2007, p 108), werden gedurende de hele romaanse periode toegepast en gingen tenslotte over in de gotische kapitalen.

10. In Griekse inscripties komt een sigma voor met dezelfde vorm als de hoekige C, zoals op de steen met het reglement voor de bibliotheek van Pantainos, ± 100, in het Oude Agora Museum te Athene. In dit geval gaat het om een gelijksoortige vorm, gelijktijdig ontstaan op verschillende plaatsen zonder dat er een verband is.

11. Voordat de uncialen Engeland bereikten, hadden de half-uncialen Ierland al bereikt (Bischoff 1993, p 83), terwijl die later dan de uncialen ontstonden. Ook de uncialen bereikten Ierland mogelijk eerder, in 431 met de komst van bisschop Palladius (Brown 2011, p 47).

Hh

31 a Een romaanse H en een gotische.

31 b Enkele letters van een laat-romaanse inscriptie uit de San Giovanni in Laterano te Rome. Eind twaalfde of begin dertiende eeuw.

FOTO: DE AUTEUR

32 Inscriptie op een grafsteen voor Zosime, dochter van Herakleon. Eerste eeuw voor Chr., Epigrafisch Museum te Athene.

FOTO: G. LEONIDAS

33 Votiefplaat van Lucio Attio Macro al Genio van het Romeinse zevende legioen, uit 127. Etnografisch Museum van Leon.

FOTO: DE AUTEUR

Van de unciaalachtigen werden in romaanse inscripties de A, D, E, H, M, Q en U (**79 b, c**) in verschillende gedaantes gebruikt, en soms zijn er de n en t die even groot zijn als de kapitalen. Gedurende de tweede helft van de twaalfde eeuw werden de nazaten van de Romeinse kapitalen meer en meer aan de ronde, unciale vormen aangepast. Verticale delen werden zwaarder en bogen zwollen, terwijl de rechte delen boven en onder steeds sterker uitliepen. De ontwikkeling liep van lineaire lettervormen met een gematigd verschil tussen dik en dun naar letters als vlakken met veel contrast en met toenemende ornamentering. Op deze wijze veranderden de romaanse kapitalen in gotische (**31 a, b**), waarbij de C, E en F en soms de S aan de rechterkant werden afgesloten met een verticale verbinding (**21, 22 a, b**), en andere, zoals de M, met een horizontale lijn.

Enkele romaanse lettervormen tonen overeenkomsten met andere, soms oudere vormen dan de uncialen en de hoekige insulaire letters, terwijl hun preciese oorsprong niet is te achterhalen. De A's met geknikte dwarsbalken zijn te zien in Griekse inscripties uit de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus, bijvoorbeeld op de stele van Zosime in het Epigrafisch Museum te Athene (**32**), in Romeinse mozaïeken en in vroegchristelijke inscripties (Morison 1972, p 87-91; Gray 1986, p 32). De M met korte diagonalen is eveneens Grieks en kwam rond tweehonderd voor Christus al voor (Morison 1972, p 10). Het is mogelijk dat deze Griekse lettervormen via de Romeinen in middeleeuwse inscripties terecht zijn gekomen, maar ze kunnen ook opnieuw zijn ontstaan. Een ronde of opgerolde G kwam in de tweede eeuw voor in Romeinse inscripties (**33**).

De A met vlakke bovenkant kwam al vroeg voor in Romeinse provinciale inscripties en van de R met het golvende been is de oorsprong onduidelijk; na eerder in de *Codex Aureus*, te zijn verschenen, midden in de achtste eeuw (**27**), kwam deze kort na 800 voor in Karolingische manuscripten, zoals in het *Evangeliarium van Lorsch*. De naar links hellende S is veel in vroegchristelijke inscripties te vinden (**34**). Combinaties van kleine en grote

34 Detail van een inscriptie voor Auspicius uit Trier, tweede helft van de vijfde eeuw. Van de S hellen meerdere exemplaren naar links, de G is opgerold en A's hebben geen dwarsbalk.

DOM- UND DIÖZESANMUSEUM TRIER, FOTO: DE AUTEUR

35 De tekst op het grafmonument voor Marcus Caelius uit het jaar 9.
Rheinisches LandesMuseum te Bonn.

UIT: DEGERING 1964

36 Deel van de inscriptie op de tombe van Theodlehelde te Jouarre, uit 680, met een vroege versie van de R met golvend been, A's met vlakke bovenkanten en krullende dwarsbalken. De M heeft korte diagonalen. FOTO: DE AUTEUR

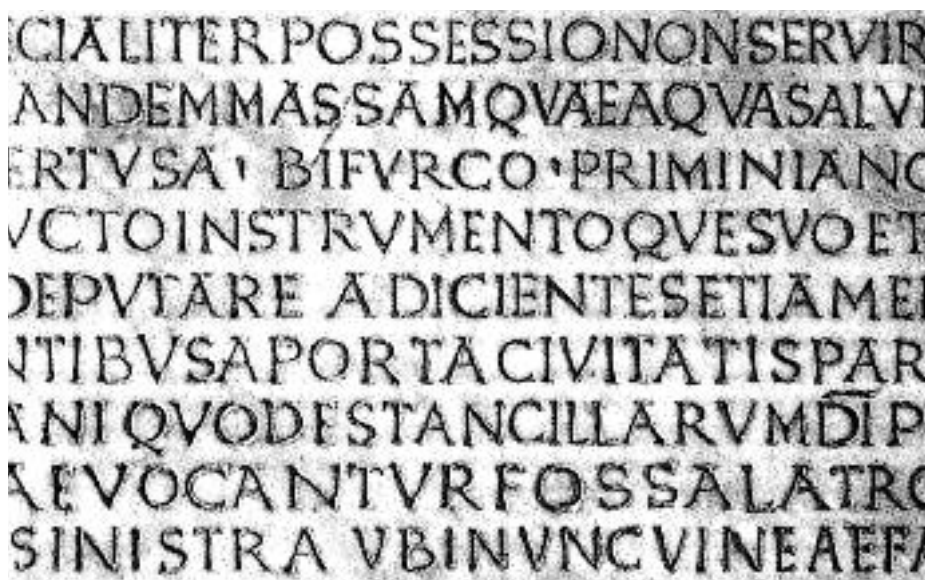
37 Deel van een kapiteel uit de kerk te San Pedro de la Nave, vlak bij Zamora, eind zevende eeuw. De M heeft korte diagonalen en enkele exemplaren van de S hellen naar links. Terwijl deze lettervormen op latere romaanse lijken, is er ook gelijkenis met eerdere vroegchristelijke vormen. Het beeld eronder toont Daniël in de leeuwenkuil.

UIT: SALVINI 1969

kapitalen werden ook al door de Romeinen toegepast, bijvoorbeeld in het grafmonument voor Marcus Caelius uit het jaar 9, te zien in het Rheinisches LandesMuseum te Bonn (35). De Romeinen verstrengden ook letters en lieten delen van letters, zoals verticalen, samenvallen. Tot en met de romaanse periode, en ook nog daarna, zijn dergelijke combinaties voortdurend in gebruik gebleven. De Romeinen waren meestal zuinig met dergelijke toepassingen, terwijl die in de elfde en de twaalfde eeuw in overvloed werden toegepast, in navolging van de praktijk in handschriften.

Uit de zevende eeuw zijn er weinig inscripties bewaard gebleven en een verband tussen bijvoorbeeld de bijzondere Merovingische inscriptie te Jouarre (ten zuidoosten van Parijs, uit 680), op de tombe van Theodlehelde (36), en de romaanse kapitalen is moeilijk aan te tonen. Visigotische inscripties, zoals in San Pedro de la Nave (in westelijk Spanje en van rond 700), tonen frappante overeenkomsten met de romaanse kapitalen (37), maar zijn ook lastig ermee in verband te brengen door de grote afstand en de geïsoleerde ligging. Deze Spaanse inscripties tonen overeenkomsten met de vroegchristelijke lettervormen, die evenmin direct zijn te relateren aan de romaanse kapitalen. Aan dergelijke voorlopers ontbreekt meestal de variatie die zo kenmerkend is voor de romaanse kapitalen.

Romeinse inscripties uit de zevende eeuw, zoals een tekst van Gregorius de Grote (paus van 590 tot 604), tonen trekken die met de romaanse kapitalen overeenkomen (38) en er wel mee in verband zijn te brengen. Rome werd door geestelijken druk bereisd voor kerkelijke zaken en door talloze anderen ter bedevaart. Op zulke tochten werden onderweg ook vele kerken en kloosters bezocht (De Boer 2011). Het is mogelijk dat herinneringen aan de Romeinse inscripties en transcripties of schetsen ervan werden meegenomen, maar daarover is alleen te speculeren.

38 Deel van een *praeceptum* van Gregorius de Grote uit 604 in het lapidarium van de San Paolo fuori le mura te Rome. Deze lettervormen wijken sterk af van de *capitalis quadrata* met bijvoorbeeld de brede B en S. Van de M reiken de diagonalen niet tot aan de basislijn en een enkele S helt naar links. UIT: SILVAGNI 1935

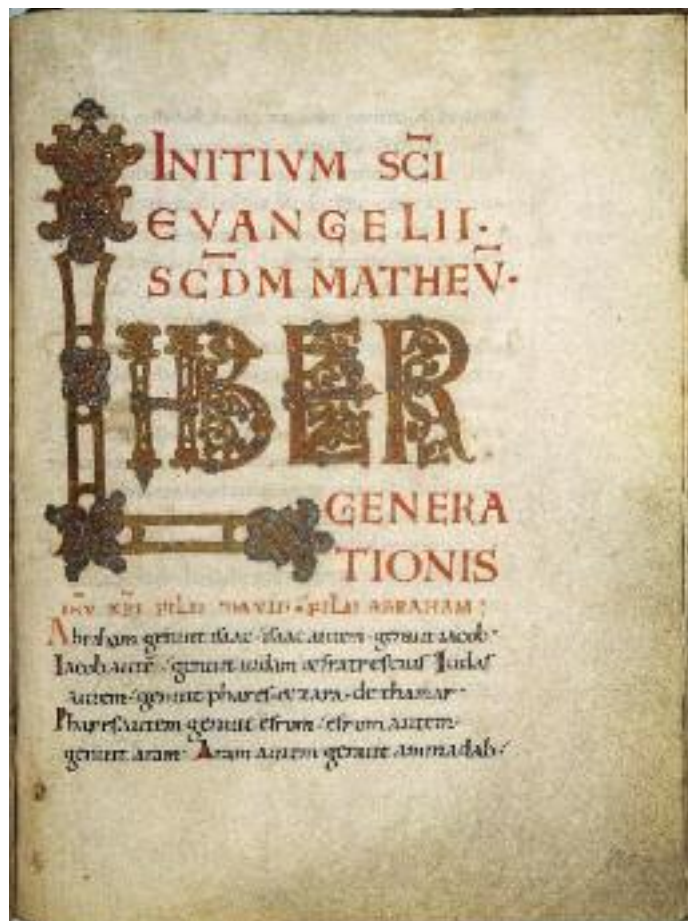

Boven: **39** Pagina uit de *Lebuinus Codex*, f 110 recto, gemaakt tussen 820 en 850.

FOTO: MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

Onder: **40** Pagina uit de *Ansfridus Codex*, f 120, gemaakt tussen 950 en 1000.

FOTO: MUSEUM CATHARIJNECONVENT, UTRECHT

4.3 De vorming van de romaanse kapitalen

Een voorgeschiedenis voor de romaanse kapitalen kan niet alleen op inscripties gebaseerd worden. Manuscripten speelden daarin een duidelijke rol, zoals de *Ansfridus Codex* (950–1000) laat zien (40). In eerdere manuscripten, zoals de *Codex Aureus* (820–850) (27) of de *Lindisfarne Gospels* (715–720), tonen de kapitalen enkele kenmerken van de gehakte letters, zoals een gering verschil tussen dik en dun, en vooral de kleine driehoekige schreven. Regelmatig was er sprake van een wisselwerking tussen de bouwplaatsen en de scriptoria (Higgitt 1990, 1999) en namen de schrijvende monniken en de makers van inscripties mogelijk nota van elkaars werk (zie paragraaf 6.4).

In de Karolingische periode werd de *capitalis quadrata* van Romeinse inscripties gekopieerd en toegepast in manuscripten, zoals de *Lebuinus Codex* toont (39), gemaakt in Noordoost-Frankrijk tussen 825 en 850. De grote I en N zijn insulair en de letters van PRINCIPIO ERAT VERBU[M] zijn – met de initialen linksonder – navolgingen van de Romeinse keizerlijke kapitalen en ondersteunden de herschepping van het Romeinse rijk ten noorden van de Alpen door Karel de Grote. De uncialen zijn in die tijd onderdeel geworden van wat de *hierarchy of scripts* is genoemd (Bischoff 1993, p 71). Na IN PRINCIPIO ERAT VERBU[M] volgen er vier regels met uncialen, waarna de tekst doorgaat in de Karolingische minuskel – een stapeling van schriften die veel is toegepast.

Ruim honderd jaar later werden in de *Ansfridus Codex* (40), gemaakt in Sankt Gallen tussen 950 en 1000, de navolgingen van de Romeinse kapitalen en de uncialen vermengd. De insulaire elementen zijn er nog steeds in het grote LIBER. In de grote en rode kapitalen (INITIUM tot en met GENERATIONIS) komen de rechte en de ronde E voor, is de G min of meer opgerold, zijn de diagonalen van de M kort en heeft de R een golvend been. Na GENERATIONIS volgt een regel met kleinere kapitalen, waarin DAVID met een unciale D begint en eindigt met de ons bekende vorm van de D. Deze rode kapitalen zijn de voorboden van de romaanse kapitalen in inscripties. Zij tonen nog een karakteristiek van de romaanse kapitalen: de tendens naar gelijke breedte. Vergeleken met de navolgingen van de *capitalis quadrata* in de *Lebuinus Codex* verschillen de Ansfridus-kapitalen minder in breedte; de E en de S zijn breder gemaakt terwijl de A, N en R wat smaller zijn geworden.¹²

Vergelijking van de voorbeelden uit de *Codex Aureus* (uit het midden van de achtste eeuw, 27) en de *Lebuinus Codex* (gemaakt tussen 825 en 850, 39) maakt het aannemelijk dat de Karolingische herleving van de klassieke Romeinse kapitalen de ontwikkeling van de romaanse kapitalen doorkruiste en vertraagde (Koch 2007, p 118). Hoewel verscheidene lettervormen die de *Codex Aureus* laat zien, zoals de hoekige C, ook in het Karolingische tijdperk werden gebruikt, zowel in manuscripten als in inscripties, was het verlangen naar de Romeinse keizertijd die toch te machtig. En terwijl in de *Royal Bible* (gemaakt tussen 820 en 850, 28) de vermenging van de uncialen, de insulaire en de voor ons gebruikelijke lettervormen in de eerste helft van de negende eeuw al werd toegepast, heeft het nog ruim anderhalve eeuw geduurd voordat dit mengsel veelvuldig in inscripties was te

12. Dit verschijnsel is vaker voorgekomen, bijvoorbeeld in de Karolingische periode. Zo toont het *Godescalc-Evangelistar*, gemaakt te Aken tussen 781 en 783, kapitalen die naar gelijke breedte neigen (f4) naast letters met klassieker verhoudingen. In de negentiende eeuw neigden zowel de kapitalen als de onderkast van de Didot-Bodoni-achtigen naar gelijke breedte en in het laatste kwart van de twintigste eeuw is dit weer te zien in het 'vroeg-eeuwentwintigste-eeuwse-model' (zie paragraaf 10.8).

41 Deel van een Romeinse inscriptie in de zuidelijke buitenmuur van de dom van Pisa, waarschijnlijk uit de tweede eeuw (Banti, p 53).

FOTO: DE AUTEUR

42 Vergulde koperen plaat behorend bij een groot kruis met de tekst:
ISTAM CRUCEM (I)DA ABBATISSA FIERI IVSSIT (Abdis Ida heeft dit kruis laten maken).
Gemaakt rond 971.

FOTO: DOMSCHATZKAMMER ESSEN

zien. Waarschijnlijk was hieraan ook de ontredde van Europa door de invallen van de Saracenen, de Noormannen en de Magyaren debet. Aan de bouw golf, die rond 1000 op gang kwam, was mede te danken was dat de rijke romaanse letterwereld in inscripties tot bloei kwam.

De keizerlijke Romeinse kapitalen waren in de elfde en de twaalfde eeuw in een groot deel van Europa nog te zien en werden ook gewaardeerd, maar niet nagevolgd. In de buitenmuur van de Pisaanse dom zijn delen van antieke inscripties opvallend aanwezig (41) zonder een spoor van invloed. In de architectuur werden dikwijls Romeinse elementen toegepast, zowel uit het oude als het christelijke Rome. De dom van Pisa is een klassieke christelijke basiliek met dubbele zijbeuken, eigenlijk een combinatie van drie basilieken, waarvan de twee kleinere het transept vormen, met een koepel op de kruising. In het schip staan rijen antieke zuilen opgesteld (Conant 1973, pp 232, 233).

Een vergulde koperen plaat in Essen, van rond 970 (Hermann 2011, pp 10, 11) (42), toont brede en sobere kapitalen met A's die van boven vlak zijn, de unciale E, de naar links hellende S, de M met korte diagonalen, de R met golvend been en tweemaal een mooie, brede B die in het midden open is. Deze plaat was onderdeel van een groot gouden kruis en de tekst noemt een abdis Ida (Fillitz 1993, pp 392–393). Hoewel de proporties van de letters herinneren aan Karolingische kapitalen, liggen deze vormen dicht bij de romaanse kapitalen. Eigenlijk zijn het Ottoonse lettervormen (Otto III stierf in 1002). De Ottoonse kunst was de Noord-Europese tegenhanger van het Zuid-Europese vroege of eerste romaans, en wordt tot de romaanse periode gerekend.

Tussen ruwweg 1000 en 1200 werden de romaanse kapitalen gelijdelijk meer geornamenteerd en dikwijls versmald. Deze veranderingen werden in de tweede helft van de twaalfde eeuw vaak gemengd met de sterke zwellingen van de dikke delen van de letters, die kenmerkend zijn voor de gotische kapitalen.

Een voorbeeld van licht geornamenteerde, late en smalle romaanse kapitalen is te zien in het werk van de beeldhouwer Benedetto Antelami (43), aan het baptisterium te Parma (1196–1216; Calzona 2008, pp 52, 55, 62), waarvan hij ook de architect is (Fossi 2008, pp 44, 45). Opvallend hierin is de hoekige C in INFANCIA, een laat exemplaar. Twee voorbeelden

43 Sculptuur en letters van Benedetto Antelami aan het baptisterium te Parma. Gemaakt tussen 1196 en 1216. FOTO: DE AUTEUR

a

b

Boven: **44 a, b** Details van het *Marktportal* aan de noordzijde van de dom te Mainz, kort voor 1009 gemaakt.

Rechterpagina: **44 c** Detail van het Adalbert Privilege, gemaakt rond 1135.

FOTO'S: DE AUTEUR

Onder: **45** Deel van een venster uit Arnstein an der Lahn met de naam en het zelfportret van Gerlachus, gemaakt rond 1150.

FOTO: WESTFÄLISCHES LANDESMUSEUM MÜNSTER

die ook deze ontwikkeling illustreren zijn inscripties in het Marktportal van de dom te Mainz (**44 a, b, c**). De tekst met grote letters waarin aartsbisschop Willigis is genoemd als de opdrachtgever, naast de gieter van de bronzen deuren, Berengerus (**75**), is uit 1009. Het Adalbert Privilege werd rond 1135 in de deuren aangebracht om de rechten van de burgers van Mainz vast te leggen. De letters van de eerste inscriptie, in drie regels over de beide deuren in het brons meegegoten (Bayer 2006, p 86), zijn een mengsel van Karolingische en romaanse elementen. Karolingisch zijn de sterk verschillende breedtes van de letters, herinnerend aan de kapitalen in de *Lebuanus Codex*, en de lange, klassieke schreven. Karel de Grote wordt in deze inscriptie genoemd en Willigis wilde zich waarschijnlijk net als Keizer Karel met het keizerlijke Rome associëren – dit was zowel een Karolingische als een Ottoonse ambitie. Bij het romaanse mengsel horen de A met een dwarsbalk die naar links uitsteekt, de hoekige C, de opgerolde G, de uncialen H en Q, de M waarvan de diagonalen net niet de basislijn raken, de R met een golvend been, een aantal versmolten letters en de combinaties van kleine en grote kapitalen.

De letters van het Adalbert Privilege (**44 c**) zijn door en door romaans, met een groot aantal varianten – van de A zijn er zestien versies – met de hoekige C en opgerolde G, veel unciale vormen, gespiegelde letters, samentrekkingen en genestelde letters. In de twee delen van deze inscriptie zijn de romaanse lettervormen opgelost in een patroon dat herinnert aan de insulaire patronen. Omdat deze inscriptie later in de deuren werd aangebracht, werden deze letters waarschijnlijk gebeiteld.

Een andere belangrijke verandering tonen de letters op een raam dat rond 1150 werd geschilderd voor een kerk in Arnstein an der Lahn (**45**), met een zelfportret van Gerlachus, de maker. Hij schildert de tekst rondom hemzelf, inclusief zijn naam. Diverse romaanse kenmerken zijn ook hier te zien: verschillende A's, de gebruikelijke en de unciale E, de opgerolde G, de L met gebogen horizontaal deel, twee vormen voor de R en een X met golvende diagonalen. Bolletjes versieren de O's aan de binnenzijde en in de horizontaal van de H is een boogje opgenomen. Deze letters zijn zwaarder dan die in het Adalbert Privilege, hebben meer verschil tussen dik en dun en meer ornamentiek. Deze kenmerken werden in manuscripten, op ramen, in wandschilderingen en bijvoorbeeld in email eerder toegepast dan bij in steen gehakte letters.

c

4.4 De plaats van herkomst van de romaanse kapitalen

Lettervormen zoals die uit Utrecht (24 a-f) zijn in heel Europa te vinden, ook in het zuiden. Terwijl veel elementen van de romaanse architectuur in Zuid-Europa zijn ontstaan en naar het noorden gebracht werden, komen de romaanse kapitalen uit Noord-Europa en werden deze zuidwaarts verbreid. Ze werden gevormd in de loop van de tiende eeuw, eerst in manuscripten en daarna in inscripties. De romaanse kapitalen in manuscripten werden in Noord-Franse en Duitse scriptoria gecreëerd. De kapitalen in inscripties komen uit een gebied dat zich uitstrekt van Noordoost-Frankrijk en het oosten van wat nu België is naar het noordoosten, tot de omgeving rond Maagdenburg. Aken en Keulen liggen binnen dit gebied, dat zich vandaar langs de Rijn ook naar het zuiden uitstrekt, naar Mainz

46 Inscriptie in de deuren van Bernward te Hildesheim. De deuren zijn gemaakt tussen 1007 en 1015 en de inscriptie is mogelijk rond 1030 aangebracht (Berges 1983, p 109). Veel van de romaanse kenmerken zijn hier te zien, bijvoorbeeld de A met een ver naar links uitstekende dwarsbalk er bovenop en een geknikte dwarsbalk in het midden, de opgerolde G, nestelende letters en meer.

UIT: BERGES 1983

47 Deel van een latei uit Saint-Genis-des-Fontaines in de oostelijke Pyreneeën, gemaakt rond 1020. FOTO: ZODIAQUE

en Spiers met wijde omgeving. Veel nauwkeuriger is deze plaatsbepaling niet te maken.

In de negende en tiende eeuw ontstond in Noord-Italië de eerste romaanse bouwstijl (Fernie 2010, p 303), die in de loop van de tiende eeuw naar het westen en noorden werd verbreid. De religieuze gebouwen in deze stijl hebben muren van kleine en ruwe stenen, nagenoeg zonder decoratie en met kleine vensters. De ruimtes zijn met steen overwelfd, de schepen met een tongewelf.

Religieuze gebouwen ten noorden van de Alpen werden groter en ruimer opgezet, zoals de Sint-Michael-kerk (1001-1033) te Hildesheim, met een vlakke houten zoldering. Dergelijke gebouwen waren deels gebaseerd op vroegchristelijke kerken uit het Romeinse rijk (Barral i Altet 2002, pp 269-275). De Duitse keizers zetten hiermee hun ambities kracht bij, zowel de drie Otto's als de latere Saliërs, net zoals Karel de Grote dat eerder deed.

Vanuit Lombardije werd de vroegromaanse bouwwijze naar Catalonië verbreid en naar de Provence en Bourgondië, om vervolgens ook in het Rijnland terecht te komen. Vroeg in de elfde eeuw werden decoraties in de muren aangebracht, zoals ornamentbanden, boogfriezen en lisenen (iets uit de muur springende verticale stroken), en gedurende de eerste helft van de elfde eeuw werd het typisch romaanse beeldhouwwerk gecreëerd (Barral i Altet 2002, p 271), zoals de kapitelen met een voorstelling erop (*historiated capitals*). In het Rijnland werd de vroegromaanse bouwwijze vermengd met de Ottoonse aanpak, zoals te Spiers waar de bouw van de kathedraal begon in 1030.

De romaanse sculptuur is nauw verbonden met de architectuur, die hiermee gecompliceerd en geaccentueerd werd. Noordelijk van de Alpen werden zelfstandige sculpturen gemaakt, zoals de bronzen deuren te Hildesheim van rond 1015. Deze deuren dragen een tekst (46), die samen met andere inscripties in Hildesheim, zoals op de sarcofaag van Bernward (bisschop van 993-1022) (53), een belangrijke groep vroegromaanse inscripties vormt.

Een latei uit Saint-Genis-des-Fontaines (in de oostelijke Pyreneeën), gemaakt rond 1020, toont vroegromaanse sculptuur en een inscriptie (47). De letters verschillen in karakter zowel van de noordelijke vroegromaanse letters als van de sculptuur eronder. Christus en de engelen en apostelen zijn schematisch en statisch, terwijl de letters beweeglijk zijn. Ze zijn levendiger dan de letters op de sarcofaag van Bernward (53). In deze Zuid-Franse letters zitten voldoende kenmerken om ze als romaans te bestempelen: de van boven vlakke A, de opgerolde G, de M met korte diagonalen, de Q waarvan de linker boog in de staart overgaat, de R met golvend been en diverse genestelde kleine kapitalen. Het Louvre bezit een inscriptie met vergelijkbare lettervormen, uit Midden-Frankrijk en van het einde van de elfde eeuw (Gaborit 2005, p 48). Dergelijke lettervormen zijn zeldzaam en lijken niet in Noord-Europa te zijn toegepast. In elk geval zijn er maar enkele van zulke inscripties bewaard gebleven.

4.5 Het tekenassortiment

Lang niet alle varianten komen in elke inscriptie voor. Soms zijn er geen hoekige vormen te vinden of zijn er maar weinig unciale vormen. In de Utrechtse reliëfs (24), waarschijnlijk gemaakt in Maastricht of in de omgeving daarvan (Den Hartog 1996, p 137), ontbreken de hoekige versies van ronde letters, maar zijn er veel afleidingen van uncialen. In Maastricht zijn hoekige C's en een zeldzame hoekige S te zien op het timpaan boven de ingang tot de Sint-Servaasbasiliek (48 a, b). Dit beeldhouwwerk werd waarschijnlijk gemaakt in

Boven: **48 a** Het 'Maiestas Domini' timpaan boven de ingang tot de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht. Gemaakt tussen 1138 en 1151.

Onder: **48 b** detail met hoekige S. FOTO'S: DE AUTEUR

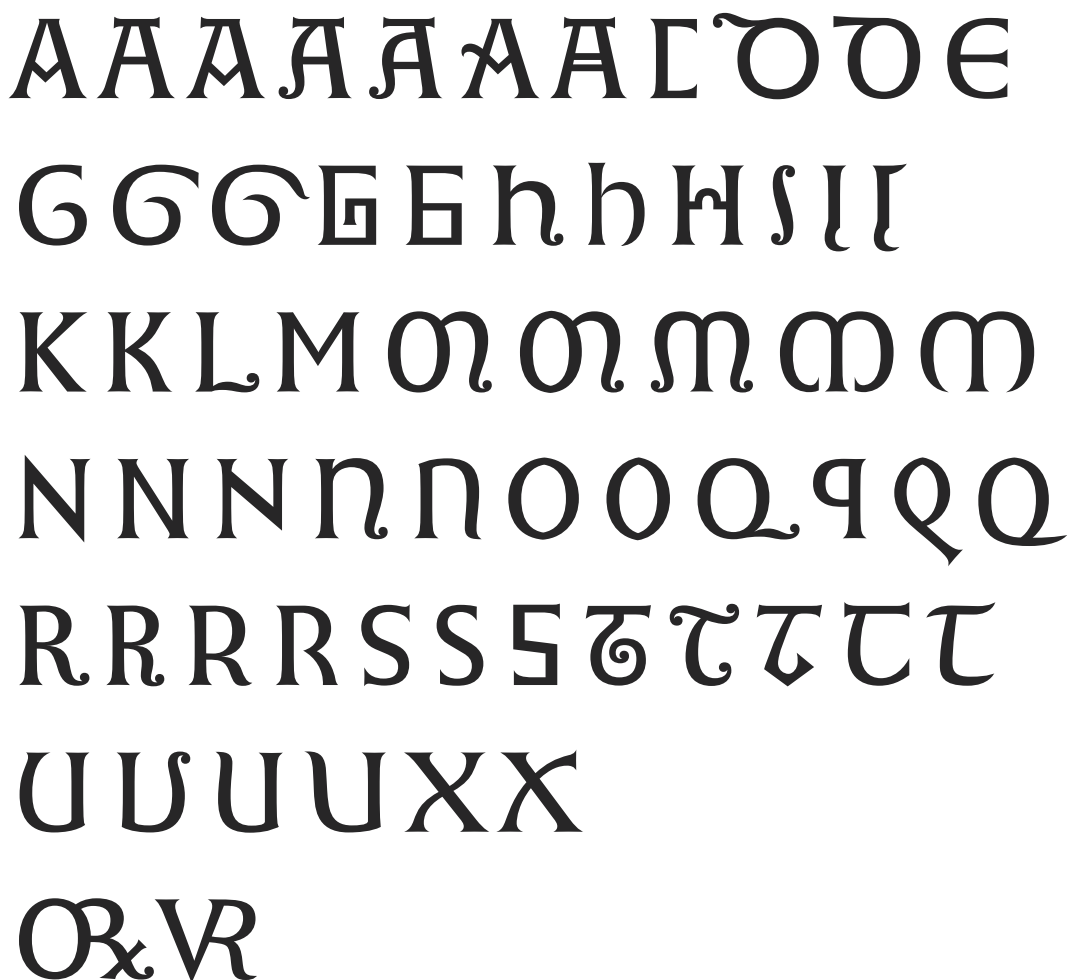
A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V W X

49 Een deel van het assortiment: drie regels met de nazaten van de Romeinse *capitalis quadrata* en insulaire vormen, afleidingen van uncialen en een keuze uit de vele variaties. Dit was een van de eerste overzichten die ik maakte, in januari 2008, zonder genestelde kleine kapitalen of verstrengelde letters en met maar twee van de vele ligaturen.

dezelfde tijd als de Utrechtse reliëfs, kort na 1148 (Den Hartog 2002, p 109), toen de hoekige varianten in heel Europa al op de terugtocht waren.

Een overzicht met alle vormen van de romaanse kapitalen is nauwelijks samen te stellen, niet alleen vanwege de vele variaties, maar ook omdat op geen enkele plek in Europa en op geen enkel moment het hele assortiment door de makers van inscripties werd ingezet. Het is niet waarschijnlijk dat de elfde- of twaalfde-eeuwse makers ooit een compleet overzicht voor ogen hadden. Met de samenstelling daarvan kun je nu een eind komen aan de hand van overzichten als *Die Deutschen Inschriften*, maar volledigheid is een illusie doordat veel inscripties verloren zijn gegaan. In de tijd dat de romaanse kapitalen in inscripties werden toegepast had iedere maker of opdrachtgever waarschijnlijk een eigen selectie, die steeds veranderde door bijvoorbeeld verhuizing naar een andere bouwplaats, door overdracht van meester op leerling of door persoonlijke invallen (49).

Alle hoekige varianten van ronde letters, de unciale vormen en de nazaten van de klassieke Romeinse kapitalen werden aan elkaar aangepast wat betreft proporties, zwaarte en detaillering. Op deze wijze werden uiteenlopende vormen geassimileerd tot een collectie met één sfeer en één gezicht, een helder en bestendig model: de romaanse kapitalen.

4.6 De plaatsing van de varianten

Van alle variaties op de romaanse kapitalen, naast onder meer de genestelde letters, de verstrengelingen en de ligaturen, intrigeert het meest de voortdurend wisselende plaatsing van de diverse lettervormen: van de nazaten van de Romeinse kapitalen, de afleidingen van de uncialen en de insulaire letters – zij werden bewust gepositioneerd. De makers van inscripties kregen van hun opdrachtgevers de ruimte om uit het romaanse letterassortiment een vrije keuze te maken – als de opdrachtgevers althans niet zelf kozen – er eigen varianten bij te maken en alle tekens vrijelijk te schikken.

Eerder is gesteld dat variatie in de romaanse inscripties wezenlijk was (paragraaf 4.1) – evenals in de romaanse architectuur en kunst. Deze afwisseling werd gedragen door *varietas* (Carruthers 2009), een begrip dat in het vroege en middeleeuwse christendom een vooraanstaande rol heeft gespeeld. Constantijn de Grote (± 280–337) liet in Rome onder andere zijn triomfboog (voltooid in 315) samenstellen uit delen van eerdere bouwwerken (*spolia*) (Carruthers 2009, pp 20, 21) en liet de klassieke bouwvormen vermengen – een aanpak die wijd werd verbreid en ook in de elfde en twaalfde eeuw toepassing vond. In de romaanse architectuur werd *varietas* onder meer toegepast in afwisselend beeldhouwwerk op kapitalen, zoals te Moissac, om verveling onder de monniken tegen te gaan (zie ook: Forsyth 2008). De eentonigheid van het kloosterleven en neerslachtigheid onder de monniken kon ook bestreden worden met afwisseling in hun lectuur (Carruthers 2009, p 23). Onder anderen de kerkvader Augustinus van Hippo (354–430) verbond *varietas* met *diversitas*. Daarbij gaat het niet om een geheel waarin elementen samengaan,

50 Inscriptie in de voorgevel van de San Martino in Lucca uit 1111.

FOTO: DE AUTEUR

maar om heel verschillende zaken die desondanks samenwerken (Carruthers 2009, p 24) – een treffende beschrijving van de romaanse kapitalen en hun toepassingen.

Varietas speelde ook een rol in de retoriek, door met afwisseling en bijvoorbeeld met humor tussendoor de aandacht van de toehoorders vast te houden (Carruthers 2009, p 15). De wisselende plaatsing van de romaanse kapitalen in inscripties kan ook hiermee verband houden. De rijkdom aan lettervormen en de omgang ermee zijn waarschijnlijk mede te danken aan de wijze waarop men in de elfde en de twaalfde eeuw omging met taal,¹³ aan de denkwijzen en de voorstellingswereld van die tijd. De middeleeuwers leefden met fabels, mystiek, wonderen, relikwieën, met tekenen van God en de heiligen en met magie (Arnold 2009, pp 1-7).

De middeleeuwers hielden van taalspellen (Forsyth 2008, p 176). Het leoninische vers met binnenrijm,¹⁴ is een treffend voorbeeld. In veel romaanse inscripties hebben de teksten deze vorm, zoals in Saint-Paul-de-Varax (**67 a, b**): ABBAS QUEREBAT PAULU[M] FAUNU[S]Q[UE] DOCEB[AT] (Abbas querebat Paulum faunusque docebat, De abt zocht Paulus en een faun gaf hem aanwijzingen). De geheimzinnige stapeling van letters onderaan de inscriptie in Moissac (**1 a**): VVV / MDM / RRR / FFF is waarschijnlijk ook een taalspel, maar voor deze lettercombinaties is nog geen afdoende verklaring gevonden.

Het verstrooien van de diverse lettervormen in teksten en het spelen met de lettervormen is te zien als een verlengstuk van de taalspellen. Soms werd de tekst uiteengetrokken en werden de delen van een tekst met de sculptuur vervlochten (**60**), met gespiegelde en verdubbelde letters, waardoor de tekst raadselachtig werd.¹⁵ Er is verondersteld dat een dergelijke omgang met tekst en letters het gevolg was van ongeletterdheid onder de makers van inscripties, maar het gaat vrijwel zeker om bewust genomen vrijheden (Forsyth 2008, p 166). Hierbij passen ook het samenvoegen en verstrengelen van letters en de combinaties van kleine letters met grote exemplaren. Een inscriptie in Lucca (**50**) uit 1111 toont vervlochten en genestelde letters, die een doorlopende tekst vormen. De tekst in de onderste regel luidt: ADVENIENS QUISQUA[M] SCRIPTURA[M] PERLEGAT ISSTA[M] DE QUA CONFIDAT ET SIBI NIL TIMEAT (Wie hier komt zal dit geschrevene grondig lezen, erop vertrouwen en zo niets voor zich vrezen). Terwijl deze tekst aanspoort tot zorgvuldig lezen wordt het de lezers niet makkelijk gemaakt, wat welbewust gedaan moet zijn. Ook zijn hiermee de vele samentrekkingen van letters te verklaren in het Adalbert Privilege (**44 d**), waarin de tekst een web of weefsel is geworden. Hierbij kunnen ook de tekens van de steenhouwers in overweging genomen worden. Dit zijn zelfbedachte tekens, dikwijls afgeleid van letters of erop lijkend, waarschijnlijk bedoeld ter controle van de hoeveel-

13. Bij kennismaking met de wisselende en grillige vermengingen van de unciale, insulaire en overige lettervormen veronderstellen velen dat de uitspraak van het Latijn ermee te maken kan hebben. Ervan afgezien dat niet bekend is hoe Latijn in de elfde en de twaalfde eeuw werd uitgesproken, klopt dit niet. De M aan het begin van MULIERUM (**24 e**) wordt niet anders uitgesproken dan die aan het einde en de drie T's in DEVOTAPUTAT (**24 f**) hebben alledrie dezelfde klank.

14. In het leoninische vers (of de leoninische hexameter) rijmt het woord aan het einde ervan met het woord vóór de cesuur middenin het vers (meestal de caesura penthemimeres) (Kindermann 1998, pp 113, 117–120).

15. Ook in Santiago de Compostella is een dergelijke verspreiding van letters te zien naast het beeld van de heilige Jacobus aan de westelijke gevel (Fachada da Praza do Obradoiro).

heid gemaakt werk en voor de honorering daarvan (Du Colombier 1972, p 136) (51).

Patronen van tekst werden meestal gevormd met de romaanse kapitalen zelf. Bij de letters die in steen zijn gehakt hebben ornamenten nauwelijks een rol gespeeld, terwijl in manuscripten en bijvoorbeeld op glas en in email meer ornamenten zijn toegepast. Het is gemakkelijk de ornamenten als betekenisloze decoraties te beschouwen, maar in de middeleeuwen hadden ook die, vaak gerangschikt in patronen, waarschijnlijk betekenissen. De ornamenten konden een beeld vormen van de goddelijke denkwereld, van de eeuwige denkpatronen van de Heer (Raguin 2003, p 59).

Het spelen met taal en letters ging samen met de bloei van de romaanse architectuur en de kunsten in de tweede helft van de elfde en in de twaalfde eeuw, met de inventiviteit en de variatie die daarin werden ontplooid. Deze bloei en veelvormigheid lijken zichzelf aangewakkerd te hebben doordat opdrachtgevers, architecten, kunstenaars en handwerkslieden, die werk zagen van tijdgenoten, gestimuleerd werden tot navolging en tot het uitdenken en ontwikkelen van eigen en verdergaande oplossingen (Schapiro 2006, p 6). Naast variatie is verandering een fundamentele trek van het romaans.

Tijdens de zogenaamde 'lange' twaalfde eeuw (Swanson 1999, pp 4, 5), van ongeveer 1050 tot 1250, verschoof de manier van lezen langzaam van lezen tussen de regels naar lezen wat er precies geschreven stond (Hagen 2000, p 9; Olson 1994, pp 143, 144) – vooral wat de bijbel betreft – en werd naast het middeleeuwse symbolische denken de dialectische denkwijze opgebouwd (Le Goff 2006, pp 463, 464) in de aanloop naar de scholastiek. Voordat deze verschuiving op gang kwam, en ook nog terwijl de scholastiek al ruim verbreid was, werden teksten van diverse betekenissen voorzien. Bijbelteksten werden bijvoorbeeld historisch of woordelijk gelezen en allegorisch, typologisch, tropologisch en anagogisch uitgelegd. Bij de typologie ging het om theologische interpretaties, bij de tropologie om een morele uitleg en op het anagogische plan werden aanleidingen gevonden ter verheffing van de geest met betrekking tot het hiernamaals. De letterlijke betekenis gaf aan wie er waren en wat er was en gebeurde, de typologische wat je moest geloven, de morele wat je moest doen en de anagogische liet zien waar je uiteindelijk terecht-

51 Steenhouwersteken in de San Isidoro te León, waarschijnlijk elfde eeuw. FOTO: DE AUTEUR

52 Deel van een pagina uit de Lindisfarne Gospels, Cotton MS. Nero D.IV, f. 27r, met Griekse letters erin: chi, ro en phi, gemaakt tussen 715 en 720.

CHRISTI FILII DAVID FILII ABRAHAM UIT: BROWN 2011

kwam (Hagen 2000, p 3).¹⁶ Ook aan gebouwen werden met deze wijzen van interpreteren betekenissen gehecht (Barrall i Altet 1998, pp 150, 151). De wisselende verschijning van de bijzondere letters in inscripties kan deels de weerslag zijn van dergelijke interpretaties, van het speuren naar levensregels, moralismen, openbaringen en meer. Het kan een extra laag geweest zijn ter interpretatie tijdens het lezen.

De middeleeuwse collecties van kennis, zoals de veelvuldig gekopieerde *Etymologiae* van Isidoor van Sevilla (560–636), en de bestiaria met bestaande dieren en fabeldieren zoals sirenen, kunnen eveneens licht werpen op het gebruik om lettervormen te vergaren en te variëren en onregelmatig van plaats te laten wisselen. De kennis in dergelijke verzamelingen is dikwijls gefantaseerd. Zo was de bever een symbool voor een kuis en zuiver leven en werd gemeend dat dit dier bij een confrontatie met jagers zijn testikels afbeet en die voor de jagers achterliet – dezen waren daarop uit omdat aan die delen geneeskracht werd toegedicht (Hassig 1995, pp 84–92). Er deden verhalen de ronde over vreemde mensensoorten zoals de Blemmyes, die ver in het zuiden of oosten zouden leven en geen hoofd hadden maar een gezicht op hun borstkas. Een kapiteel in het westelijke deel van de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht toont zo’n mensachtig wezen (Den Hartog 2003, pp 56, 58). Voor de middeleeuwers, die zich zulke creaturen voorstelden, net als fantastische eigenschappen van dieren, waren de bijzondere vormen van de letters – de insulaire vormen en de uncialen – en hun wonderlijke verspreiding door teksten waarschijnlijk deel van een wereld vol bevreemdende verschijnselen en geruchten.

In de periode van het romaans zijn literatuur, geschiedschrijving en monumentale sculptuur naast elkaar gevormd, met vertellingen als de *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, een literatuurvorm als de *chansons de geste*, en romaanse kunst (Nichols 1983, pp xi–xiii), zoals de verhalende tympanen (61) en de gehistorieerde kapitelen (68). De romaanse diversiteit in lettervormen en de gevarieerde toepassing hiervan rijmen met deze context. De vertelling over Karel de Grote en Roland berust deels op feiten en is grotendeels gefantaseerd. Voor de middeleeuwers liepen werkelijkheid en verbeelding dikwijls dooreen, zoals ook in het *Nibelungenlied*, waarin personen uit bestaande steden als Xanten en Worms fantastische eigenschappen hadden, zoals Siegfried met zijn onkwetsbaarheid dankzij drakenbloed en zijn onzichtbaarheid door een bijzondere mantel. Het streven om zoveel mogelijk kennis en overgeleverde verhalen bijeen te brengen, waar of niet, kan mede de voedingsbodem gevormd hebben voor het verzamelen en bewaren van de insulaire lettervormen en de uncialen naast de gebruikelijke lettervormen. De verstrengeling van werkelijkheid en fictie kan het dooreenlopen van al die tekens in inscripties en manuscripten gestimuleerd hebben.

Mogelijk diende het bewaren en herhalen van de insulaire lettervormen ook om de herinnering levend te houden aan heiligen als Columbanus en Willibrord, vanwege hun zendingswerk en als stichters van kloosters als Luxeuil en Echternach. Romaanse oplossingen voor het ineenschuiven van tekst of voor het stapelen van letters hebben ook insulaire voorbeelden, net als de hoekige varianten van ronde letters. Bundelingen van letters zoals in Moissac (1b) of voorop de kerk van Santa Maria de Iguacel (57), zijn al te zien in de *Lindisfarne Gospels* (715–720) (Koch 2007, p 93; Brown 2011, p 17) (52) en de vergelijkbare

16. Zie onder meer: Hagen 2000, en: http://de.wikipedia.org/wiki/Vierfacher_Schriftsinn (voor het laatst geraadpleegd op 14/09/12).

romaanse composties van letters kunnen een band gevormd hebben met de oude en eerbiedwaardige boeken van de vroege zendelingen, net zoals de hoekige varianten van ronde letters daaraan herinneringen kunnen zijn.

Het kan zijn dat de onregelmatige positionering van de alternatieve lettervormen als geheugensteun functioneerde of diende om de lezers beter te doen opletten, zodat de teksten beter onthouden werden. Het is merkwaardig dat de vergelijkbare plaatsing van alternatieve tekens in een hedendaagse tekst (zie de letterproef van de *Alverata*) lezers oplettend maakt. Tests met de *Alverata* hebben lezers doen zeggen: ‘Wij merken dat er afwisseling is in de lettervormen, maar weten niet waar en hoe. Het maakt in elk geval dat je aandacht zich verscherpt’. Iets dergelijks kan in de romaanse periode ook een rol gespeeld hebben.

Ten slotte is er het plezier van de middeleeuwse makers van inscripties in hun werk. Ongetwijfeld moedigde de verscheidenheid aan lettervormen hen aan die in eigen schakeringen toe te passen en persoonlijke varianten erbij te maken. Het gaat om hetzelfde plezier en dezelfde inventiviteit die zijn af te lezen aan het beeldhouwwerk op kapitelen of op consoles en die een belangrijke kracht vormden achter de bloei van de romaanse kunst.

Van al deze achtergronden schraagde in elk geval de *varietas* de wisselende plaatsing van de alternatieve romaanse letters in inscripties, evenals de variaties op alle lettervormen. De overige verklaringen speelden waarschijnlijk in wisselende samenstelling een rol, zonder dat precies is vast te stellen welke veel of weinig invloed hadden.

Het aantal alternatieve lettervormen in inscripties nam af gedurende de tweede helft van de twaalfde eeuw, evenals de complexiteit van de lettercombinaties. De gotische kapitalen boden nog steeds keuzemogelijkheden, maar veel minder (**22 a, b**). Het onderwijs verhuisde van de kloosters naar de steden, met de groei en het toenemende belang daarvan (Le Goff 2006, pp 463–465). Tegelijk groeide de interesse voor meer realistische afbeeldingen van de werkelijkheid (Duby 2002, pp 346–348; Whitton 2001, p 136), ten koste van de romaanse vereenvoudiging, schematisering en vertekening. Dit is onder meer te zien aan kunstwerken als de Bamberger Reiter, vermoedelijk vóór 1237 gemaakt, de beelden van Uta en Ekkehard te Naumburg, waarschijnlijk van kort na 1249, of de Adam uit de Notre-Dame te Parijs, gemaakt vóór 1260 en nu in Le Musée de Cluny te Parijs. Het lijkt erop dat de verandering van lezen tussen de regels naar lezen wat er precies geschreven stond een parallel had in de kunsten met kijken naar wat er werkelijk te zien was. Of door dergelijke ontwikkelingen de belangstelling voor de romaanse collectie lettervormen afnam is de vraag. Het is heel goed mogelijk dat aan het begin van de dertiende eeuw de romaanse kapitalen hun tijd gehad hadden en uit de mode raakten, dat de makers van inscripties en hun opdrachtgevers de gotische kapitalen prefereerden als de vormen waarop zij nieuwe inzichten konden loslaten.